

**ՃԱՐՏԱՐԱՊԵՏ Թ. ԹՈՐԱՄԱՆՅԱՆԻ ԳԻՄՈՒՄԸ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ
ՊԱՏԵՐԱԶՄՈՒՄ ՀԱՅ ԺՈՂՈՎՐԴԻ ԿՐԱԾ ՎՆԱՍՆԵՐԸ ՔՆՆՈՂ ՀԱՆՁՆԱԺՈՂՈՎԻՆ՝
1918 Թ. ԱՊՐԻԼԻՆ ԹՈՒՐԿԱԿԱՆ ԱՐՇԱՎԱՆՔԻ ՀԵՏԵՎԱՆՔՈՎ ԻՐ ԿՐԱԾ
ԿՈՐՈՒՍՏՆԵՐԻ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ**

Հայաստանի Առաջին Նախագետության դիվանագիտական ներկայացուցիչը Վրաստանում 1918 թ. նոյեմբերի 29-ին տեղեկացնում է Նախագետության արտաքին գործերի նախարարին, որ դաշնակից պետությունները Բաքվում, քաղաքը գրավելուց հետո, 1918 թ. նոյեմբերի 21-ին ստեղծել են մի Նանձնաժողով, որը պետք է հաշվարկի ու ճշտի թուրքական գործերի պատճառած կորուստները, որոնք հատուցելու էր Թուրքիան:

Նույն նպատակով նման մի Նանձնաժողով, բանաստեղծ Հ. Թումանյանի գլխավորությամբ, ստեղծվում է Բիֆլիսում: Հազարավոր կողոպտված ու անօթևան հայեր դիմումներ են ներկայացնում այդ Նանձնաժողովին. դիմողների թվում էր նաև նշանավոր ճարտարապետ Թորոս Թորամանյանը: Ըստ որում, եթե Նուխի-Արեշի գյուղացիների կորուստները բացառապես նյութական արժեքներ էին, ապա ճարտարապետինը զուտ հոգևոր բնույթ ունեին և վեքսբերում էին ողջ հայ ժողովրդին:

Ստորև ներկայացվում է Թ. Թորամանյանի դիմումը՝ ուղղված առաջին համաշխարհային պատերազմում հայ ժողովրդի կրած վնասների վերաբերյալ հաշվիչ Նանձնաժողովին:

ԱՎԱՐԻ ՂԱԶԻՅԱՆ

Թորամանյան ճարտարապետից

1918 թվականի ապրիլ ամսի 15-ին, երբ Ալեքսանդրապոլից Ղարաքիլիսա փոխադրվեցա, Ալեքսանդրապոլ քաղաքը թուրքական արշավանքից վտանգված համարելով, որոշեցի անպայման տեղափոխել նաև գրական ու գիտական աշխատություններու կարևոր մասը մատենագրարանի հազվագյուտ և թանկարժեք գրքերով միասին:

Թե՛ իմ նյութական միջոցներու և թե՛ ուրիշ աննպաստ պայմաններու պատճառով միանգամ ընդմիջտ վտանգից ազատելու համար չի կարողանալով մինչև Տփլիս բերել, մեծ դժվարությամբ կարողացա մինչև Ղարաքիլիսա հասցնել՝ Ալեքսանդրապոլի որբանոցներու կառավարիչ պ. Հովսեփ Միրզոյանցի միջոցով, որը բարեհաճեց որբերու փոխագրության հատկացված վագոններից մեկուն մեջ տեղավորել:

Որովհետև պ. Հով. Միրզոյանցը Ղարաքիլիսայից ավելի խորը տանելու հնարավորություն չունեի, ես ստիպված էի դարձյալ անդադար միջոցներ որոնել ավելի հեռացնելու համար, սակայն բոլոր ջանքերս ապարգյուն անցան մինչև թուրքերու Ղարաքիլիսա ներխուժումը: Հուսահատ ու ճարահատ, թուրքերու Ղարաքիլիսա խուժելեն երկու ժամ առաջ, ռումբերու և գնդակներու տարափի տակ հազիվ կարողացա ընտանյոքս փախչել՝ ամեն ինչ թողնելով դժբախտ ճակատագրին: Գրեթե ոտաբոբիկ և մերկ այս փախուստես հետո ու միայն գիտական աշխատանքներս, այլև ամբողջ ընտանեկան կահկարասիքս ու առնվազն մի ամբողջ տարվան ճոխ պարենավորման մթերքներս միանգամայն չբացան:

Այժմ քաղածս հավաստի տեղեկությունները ապացուցանում են, որ ընտանեկան գույքերիցս ու պարենավորման մթերքներիցս ոչինչ չէ մնացած, իսկ գրական ու գիտական աշխատություններիցս այլանդակված ու անպետքացած աննշան բեկորներ միայն մնացած են:

Կորուստներու մանրամասն ցուցակը կազմել խիստ դժվար է, հետևյալ ցուցակի մեջ աշխատել եմ հնար եղածին շափ խիստ կարևոր մասերը ցուցակագրել, որոնք գրեթե ամբողջական վիճակի էին, իսկ մյուս մասերը ըստ ամեն

նայնի վերականգնել անհնար է, միայն ի նկատի ունենալով իմ տասն և վեց տարվան անդադար աշխատանքիս արդյուք ինչը և անոնց պատմագիտական արժեքը, քեզ բավական լինի ընդհանուր գծերով տված ցուցմունքներս, այս անփոխարինելի կորստյանս ընդհանուր արժեքը վճռելու համար:

ԳՐԱԿԱՆ ԱՄՐՈՂՋԱՑԱԾ ԿԱՄ ԱՄՐՈՂՋԱՆԱՊԻ ՄՈՏ ԱՇԽԱՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐ

1

Հայ ճարտարապետական բառարան

Մեր հին գրականության, նաև գավառաբարբառներու ու ռամկաբարբառներու մեջ գործածված ճարտարապետական բառերու ընդարձակ հավաքածո է այս աշխատությունը: Հնար եղածին չափ մանրամասն ուսումնասիրված և լուսաբանված են յուրաքանչյուր բառի հին և նոր առումները և գործական եղած ժամանակաշրջանները: Բառեր կան, որոնք ոչ հին և ոչ նոր գրականության մեջ գործական չեն, այնուամենայնիվ ժողովուրդը գավառաբարբառի և ռամկաբարբառի մեջ պահեր է շատ անգամ ճիշտ և բնորոշ առումներով: Այս բառերը ընդհանրապես զուտ հայերեն են, մասամբ ալ եթե օտար՝ այնուամենայնիվ շատ հին ժամանակներէ ի վեր հայադարձածանցներով կամ մասնիկներով, որոնք վերին աստիճան բնորոշ և մեկին կերպով լուսաբանում են շենքի այս կամ այն մասը կամ շինվածանյութերու այս կամ այն տեսակները ու գործածության կերպերը: Համեմատական ուսումնասիրության և ստուգաբանության ենթարկած եմ խիստ շատ բառեր հին և նոր գրականության և ժողովրդական բարբառներու տվյալներով: Նաև մատնանշված են մեծ մասամբ բառերու աղբյուրները գրականության մեջ գործածված պարագայի ամբողջական հատվածներու արտադրությունով: Իսկ ժողովրդական բարբառներու մեջ են հավաքած բառերուս, նշանակած իմ գործածության երկիրը կամ գավառը և կամ նույն բառերին ինձ տվողների անունները:

Բացի ճարտարապետական բառերէ, հավաքել եմ նաև իրիւ հետաքրքրական և յահեկան նյութ հայ զեղարվեստի ուսումնասիրության համար, մեր հին գրականության մեջ հիշատակված քաղաքային և զինվորական տարազներու անուններ, ներքին ընտանեկան հարկերու կահավորման և պերճանքի հատուկ առարկաներու անուններ, սպառազինման հատուկ բոլոր գործիքներու և դարդարանքներու անուններ, մասնավորապես քաղաքային և զինվորական պատմաստիճաններ բացատրող շքահանգիծներու և դարդարանքներու անուններ, որոնք ներկայիս կամ գոյություն չունեն, և կամ գործածվում են աղավաղված ու անեմաստ ձևով:

Այս բոլոր բառերը գրված են առանձին թերթերու մրա և շաղկած են արբենական կտորով հրեն համար հատկացված տուփի մեջ, որոնք թիմը կրահանի երկու հազարից ոչ օակաս: Այս աշխատությունս հրատարակության օտարապետ ինչու համար կը պահասիին կարգ մտ նկարներ և գծադրական յոթոտ ատկերները բառերու առջևները գրվելու համար, թե ալ աշխատությունն այ մեծավ մասամբ կատարված էր:

2

Հայ գերեզմանական ճարտարապետությունը նահաբիստոնեան հին շրջանների մինչև քրիստոնեության XVI դար

Այս աշխատության առաջին մասը կը կազմեն հիտոտիզական ասորաքաղաքական, սասանական, սյուրիական և բյուզանդական խիստ բնորոշ գամբարաններ. շիռմաներ ու գերեզմաններ՝ Հայաստանի գեոեզմանական ճարտարապետության համեմատական ուսումնասիրության գյուրության և փոխադարձ աղբեղությանը ուղեգիծը պարզելու համար:

Որոշոտ մասը քառակուսի է Հայաստանի մեջ գոյություն ունեցող թե նախարքիստոնեական և քրիստոնեության մինչև VIII դար կանյնված դամ:

բարաններու, շիրիմներու, տապաններու և ուրիշ բազմատեսակ մահարձաններու այլազանութիւններու

Երրորդ մասը բաղկացած է IX դարեն մինչև XVI—XVII դդ. կանգնված ամեն տեսակ տոհմային դամբարաններ, շիրիմներ, խաչարձաններ և ուրիշ ամեն տեսակ մահարձաններու նմուշներ:

Այս աշխատութիւնը բաղկացած է քառածալ 800-ե ավելի էջեր 500-ի չափ մեծադիր ու փոքրադիր հատակագծեր, լուսանկարներ և ձեռագիր դետալներ:

3

Քրուզանդական և հայկական ճարտարապետութեան համեմատական ուսումնասիրություն IV դարեն մինչև XV դար

Այս հատորը կազմելու ժամանակ ձեռքի տակ ունեցել եմ բյուզանդական արվեստի ուսումնասիրութեան համար գրված եվրոպական նշանավոր հնդիւնակներու հոյակապ և լուրջ աշխատութիւնները և անոնց հետ համեմատութեան դնելով իմ բազմաթիւ նյութեր, ջանացել եմ պարզել փոխադարձ ազդեցութեան մասին ծագած հարցերը. մեկին կամ մյուսին որոշ շրջանի առավելութիւնները և բնդհանուր առմամբ իմ հզորացութիւններս հայ ճարտարապետութեան նկատմամբ հանդեպ բյուզանդականի:

Այս հատորը բաղկացած է 350-ի չափ քառածալ էջեր, 40-ի չափ մեծ և փոքր հատակագծեր և 200-ի չափ լուսանկար պատկերներ և դետալներ:

4

Զվարթնոց եկեղեցի

Զվարթնոց եկեղեցի մանրամասն ուսումնասիրութեան հատակագծերով, ձեռագիր և լուսանկար 300 պատկերներով և քառածալ մոտ 400 էջերով:

5

Հայկական հին ամրոցներու և բերդերու ուսումնասիրություն

Բացի իմ ճանապարհորդած վայրերու մեջ գտնված բերդերն և ամրոցներն՝ որոնց գլխավորն է Անին, այս աշխատութեան մեջ մտած են Կիլիկիոյ շատ բերդեր, նաև Սեբաստիոն ու Շապին Գարահիսարի բերդերը, որոնք հատկապես ինձ համար լուսանկարված, չափագրված և նկարագրված էին ձեռնհաս բարեկամներու և ծանոթներու միջոցով: Իսկ իմ ճանապարհորդած շրջանին մեջ Ուրարտական ամրոցների սկսած մինչև XV դար շինվածներն համարյա ոչ մեկը չեմ բաց թողած:

Ամրոցը գործը կը բաղկանա 400 քառածալ էջեր, 10 մեծ և փոքր հատակագծեր և 150-ի ավելի մեծ ու փոքր լուսանկարներ և ձեռագիր պատկերներ:

Տպագրելի պատկերներուն մեկ մասին կլիշաներն պատրաստված են Թիֆլիզի մեջ Սյուտչյան—Սողոմոնյանի գործառնում, իսկ մնացած պատկերները պետք էր որ պատրաստվեին Ռուսաստանում կամ արտասահմանում:

Այս աշխատութեան իմ կողմանի եղած խմբագրութիւնը կարելի էր միջազգային համարել. միայն պակաս էի համարում ժամանակակից գիտնական մի ռազմա գետի տեսութիւնները ու կարծիքները սույն ամրոցներու նկատմամբ, թե որտեղ սեռակի և նպատակահարմար շինութիւններ են անոնք իրենք ժամանակի համեմատ և թե ներկայիս նոր պատերազմական գիտութիւնը ինչպես կը գնահատէ անոնք անցյալի ներկայ արժեքը: Այս առիթով ես դիմեցի մեր հայտնի գիտնական Հովսեփ Տիգրանյանին և խնդրեցի մի կարճ ճանապարհորդութիւնը դեպի կարևոր բերդերը, և միևնույն ժամանակ քննելով իմ աշխատութիւնը:

Ճյուղի աշխատություններս գրել յուր տեսություններն ու կարծիքները գործիս մեջ միաժամանակ տպագրելու համար: Մեծարգո պ. Հ. Տիգրանյանը խոստացավ սիրով կատարել խնդիրս, սակայն անակնկալ փոխվող հանգամանքները արգելք եղան:

6

Կրճեկան ոտահարներու հատակագծային ձևերու ուսումնասիրություն, հեթանոսական հին դարերեն մինչև մեր օրերը

Այս հատորիս մեջ շանացի եմ պարզել թե ամեն ազգերու մեջ ինչպես սկսեց կրճեկան տաճարներ կառուցանելու գաղափարը և ինչ ձևերե ու բարեփոխումներե անցնելով ճոխացան ու ընդարձակվեցան այդ տաճարները մինչև քրիստոնեության սկիզբը: Այնուհետև աշխատել եմ լուսաբանել այս հին հեթանոսական տաճարներու ներգործությունները քրիստոնեական տաճարներու հատակագծային ձևակերպման վրա, տեղական հանգամանքներու, ավանդություններու և հավատալիքներու ազդեցության տակ:

Ամբողջ գործը կը բաղկանա բառաձալ 250 էջերե, 50 հատակագծերե և լուսանկար պատկերներե:

Այս աշխատության սկիզբի մասին համառոտությունը տպված է «Հուշարար»* շաբաթաթերթի մեջ:

7

Գավիթ և ժամատուն հայոց հնագույն եկեղեցիներու մեջ

Այս աշխատության մեջ աշխատել եմ պարզել «գավիթ և ժամատուն» բառերու առանձին նշանակությունները, որ հետզհետե շփոթվելով մեկը մյուսին տեղ սկսեր է գործածվի: Յուրջ եմ տված անոնց յուրաքանչյուրին ծամամանակը, նպատակը՝ բնորոշելով նաև անոնց ճարտարապետական ձևերն ու հետզհետե ավելացած ստորաբաժանումները զանազան պատճառներով:

Այս հատորիս սկզբնական մասին համառոտությունը տպագրված է «Հայոց ազգագրական հանդեսի» մեջ առանց պատկերներու, սակայն իսկականորեն 300-ի ավելի մեծադիր էջեր, 20 հատակագիծ և մեծ ու փոքր լուսանկար պատկերներ 50 հատ:

8

Տեկարի տաճար

Ընդարձակ ուսումնասիրություն Տեկորի տաճարին անոր հեթանոսական ծագումեն մինչև XV դար, թե ինչ փոփոխություններե և ձևերե անցել է մինչև մեզ հասնելը և ի՞նչ դեր կատարել է հայոց ճարտարապետության մեջ սկսած V դարեն մինչև XV դար իր հատակագծային փոփոխություններով, շինվածակերպով և դարդաքանդակներով:

Այս հատորին առաջին մասը տպված է Տփխիսում 33 պատկերներով, իսկ մնացած ավելի ստվար մասը 50 ձևագիր և լուսանկար պատկերներով մնացած է անտիպ:

9

Հին Հայաստանի թագավորական և իշխանական ապարանքներ և կենցաղը անոնց մեջ

Այս աշխատության համառոտությունը տպվեցավ «Գեղարվեստի» վերջին VI համարում: Բնագիրը լրագրույցած է մոտավորապես 200 էջերե՝ բազմաթիվ

* Այս և հետագա ընդգծումներն ըստ բնագրի:

վկայություններով և ընդարձակ ծանոթություններով, 40 հատ լուսանկար և ձեռագիր պատկերներով:

ԿԻՍՈՎԻՆ ՄՇԱԿՎԱԾ ԵՎ ՀԱՌԱՋԻԿԱՅԻՆ ՄՇԱԿՆԵՒԻ ՀՈՒՄ ՆՅՈՒԹԵՐ. ԹԵ ԱՌԱՆՁԻՆ
ԵՎ ԹԵ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ՄԵԾ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹՅԱՆՍ—ՀԱՅՈՑ ՏԱՐՏԱՐԱԳՅՈՏՈՒԹՅԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՏԵԲՕՏԸ ԿԱԶՄԵԼՈՒ ՀԱՄԱՐ

Որովհետև 16 տարվան անընդհատ աշխատությանս նպատակն էր հնարել զառիճ շափ առատ նյութեր հավաքելով, նախաքրիստոնեական շրջանն մինչև քրիստոնեության XV դարու հայոց ճարտարապետության պատմությունը կազմել, ուստի այդ նպատակով, ամեն դարաշրջաններու պատկանող հազարավոր ճարտարապետական և գեղարվեստական նմուշներ հավաքելիս պատմական դաստիարակած ունեի պատկառելի քանակությամբ գրական նյութ Հայոց պատմական գրականությունն, հայ և օտար բազմաթիվ անվանի հեղինակներն, որոնց ընկերացած էին իմ տեսություններս, դիտողություններս, ընդարձակ ծանոթություններս ու վկայություններս ամբողջական արտագրություններս, նաև քննադատություններս այս կամ այն ընդհանրացող հոռի և թյուր կարծիքներու և վճիռներու դեմ դրական ապացույցներով: Այս ամենը՝ գրված էին առանձին մեծ ու փոքր տետրակներու և առանձին թերթերու վրա խնամքով դասավորված իրենց կարգին: Այս թղթերու մեջ էին նաև ամեն տարի Ս. Պետերբուրգ գիտությանց ճեմարանին և հնագիտական մասնաժողովին ուղարկածս պաշտոնական տեղեկագրերու օրինակները, բազմաթիվ գիտական թղթակցություններ Տաճկահայաստանի կամ Կովկասի իմ չի կարողացած այցելած վայրերուս մեջ:

Այժմն շնորհ կարող ըսել թե ինչ ծավալ պիտի ստանար այս թղթերու ահագին կույտը հրատարակվելով, որովհետև մի մեծ սնտուկի մեջ կափարիչը հազիվ փակվելու շափ կոխված էին. այնուամենայնիվ, 1913 թ. Վիեննայի մեջ, ճարտարապետության պատմական ուսումնասիրության հրատարակության համար մեծանուն գիտնական պրոֆ. Յ. Ստգեգովսկիի հետ կնքած պայմանագրությանս համաձայն, հանձն առածս հազար երեսից ոչ պակաս տեքստ կազմելու բովանդակ նյութս այս թուղթերն և տետրակներն պիտի հանվին. թեև պատմությունն անկախ առանձին հրատարակությունց համար ալ կալին շատ նյութեր:

Այս շարատանց աշխատությամբ ձեռք բերած արդյունքիս մամուլի սփականություն ուսնալու տեսնելու բախտը պիտի ունենալի 1914 թվի աշնանու նույն թվի հոկտեմբեր կամ նոյեմբեր ամիսներուն մեջ ես կրկին պիտի վերադառնալի Վիեննա հրատարակության սկսելու համար գերմաներեն լեզվով, որուն թարգմանությունը հանձն առած էր պայմանագրումս պ. Լ. Լիսիցյանը, որուն վրա միայն յիտուի վստահություն ունեի պրոֆ. Յ. Ստգեգովսկի:

Դժբախտաբար նույն տարին համաշխարհային պատերազմը բռնկվելով ճանապարհները փակվեցին և ես չի կարողուցա զնալ փոխադրելով հետս բոլոր հրատարակելի նյութերս: Ավելորդ է ըսել կրկին թե ի՞նչ գերմարտկալին ճեռ թափեցի այս կյանքի գնով ձեռք բերած աշխատություններս փրկելու և մերօրվային ոճրախտ ճանատագիրը գիտ դրկեց ամեն տեսակ հոգեկան ֆիզիկական և նյութական մեծաշունչ փութիցիս:

Որանոցի փոքր են, դառափար կազմմի թե՛ ինչ կարգով ուստամորած է՛լ այս հում նյութերս հառաջիկային շահագործելու համար, ստորև ցույց կուտամ անոր մոտավոր կարգը:

1

Անին իր մոտակա շրջակայքում, որոնք կարող էին Անիի անմիջական մասերը և թաղերը համարվել, Միայն այս մասը արդեն մի պատկառելի հատորի նյութ էր:

2

Շիրակը իր մեջ պարունակած բոլոր մեծ ու փոքր հիշատակարաններով, որոնց գլխավորներն են հետևյալները:

Ղոշավանք (Հոռոմոսի վանք): Մյուս Ղոշավանք Ախուրյանի ձախ ափին: Կարմիր վանք. Ախուրյանի աջ ափին հարկով գյուղի դիմաց: Տայլար: Բագնայր (Ղոզիջա): Արջո առիճո (Ալաջա): Ուղուզլի: Կարմիր վանք (Բայրախտար գյուղի մոտ. ըստ հ. Ալիշանի Դպրեվանք): Շիրակավան: Տիգնիս: Մարմաշեն (Ղանլիջա). հայի ձոր: Յոթը մեծ միսկամար կամուրջներ Ախուրյանի վրա, ոմանք երկհարկանի:

3

Արշարունիք և Երասխաձոր, որտեղ աշխատել եմ հետևյալ հիշատակարաններու վրա.

Ալամանի Ս. Անանիա: Տեկոր: Խծկոնք (Բեշքիլիսա): Մրեն իր ամբողջ շրջակայքով: Բաղարան. ամբողջ շրջակայքով: Երվանդաշատ. հին ամրոցներ. կամուրջներ, եկեղեցիներու և շինությունց մնացորդներ:

4

Արագածի ամբողջ շուրջը—քիչ բացառությամբ) և անկեց մինչև Ազատ գետի հունը:

Օրթաքիլիսա: Դարրանդ. Ղափըլի, Տիրաբլար, Հոռոմ: Մաջիդու: Հառիճ: Արդիկ: Մահմուտճուր: Շիրվանճուր: Սեռկյուտլյու: Մազարճուր: Մաստարա: Մեծ Քալին: Փոքր Քալին: Արուճ (Քալիշ): Բաշաբարան: Ղարանլուղ: Ղարաքիլիսա: Մոլլա—Ղասում: Տամճրու: Եղվարդ: Հոհաննա վանք: Կարբի: Մուղնի: Էջմիածին (բոլոր շրջակա հիշատակարաններով): Երևան: Ավսին: Գառնի: Գեղարդ: Դվին: Արտաշատ:

5

Ընդարձակ թարգմանություններ եվրոպացի դիտնական ճանապարհորդներու աշխատություններեն թե Հայաստանի և թե ուրիշ արևելյան երկրներու վերաբերյալ: Այս թարգմանություններուն ավելցած են իմ ծանոթություններս և քննադատական դիտողություններս:

1

Որովհետև մինչև 1912 թ. գծագրական աշխատություններ ինչ որ ունեի փոխադրած էի Վիեննա տպագրված լուսանկար սյատկերներովս միասին, և ըստ իմ պայմանագրի թողած էի համալսարանի գեղարվեստապատմաբանական յտարանին մեջ ստանալով ընկալագիր, ինքս վերադարձա Կովկաս, որպեսզի ամբողջացնեմ սյակաս մնացած որոշ աշխատություններս և եթե կարելի է ավելացնեմ նաև նոր նյութեր:

Այս ճանապարհորդություններս, ճանասլարհներս փակվելուն պատճառով տեղեցին երեք տարի (փոխանակ մեկ տարի): Ուստի այս երեք տարվան ժամանակամիջոցին մեջ, գծագրական կես թերթի մեծությամբ թերթերու վրա հավաքած ու գծագրած ունեի պլաններ, շենքի ճակատներ, հատվածականներ, և բազմաթիվ դետալներ՝ սկսած Ալեքսանդրապոլի շրջանեն մինչև Ազատ գետի սահմանները, այն միևնույն տեղերու մեջ, որոնք հիշված են նախընթաց 4-րդ հոդվածիս մեջ: Չեմ հիշում յավ, թե քանի՞ հատ էին այս պատկերները, սակայն համոզված եմ որ 150 հատեն պակաս չէին:

2

Մտամորապես օտոասուն տետուկներու մեծ հոսնոսամորասես ամփոփված էին 14 տառման մանրամասն չափագրություններս գծագրված մանր գետալուծիկով: Այս աշխատությունը կատարեի էի, որպեսզի մեկ կողմե հնարավորություն ունենամ դժագրած պատկերներուս շափերու ճշգրտությունը վե-

բըստուգելու, մյուս կողմանն պատահաբար կորած կամ փշացած պատկեր-
ները ճշտութիամբ վերականգնելու համար:

3

(1) Անիի միջնաբերդի ընդարձակ հատակագիծը, 005 թ. ա. շափով:

(2) Անիի ամբողջական հատակագիծը շրջակա պատիսպներու բոլոր ման-
րամասնությամբ. 005 թ. ա. շափով: Այս դժվարին աշխատությունը մերին
աստիճան խնամքով պատրաստած էի նախ քաղաքի և պարիսպներու լիակա-
տար ուսումնասիրության համար, հետո մտադիր էի այդ քարտեզից պատ-
րաստել քաղաքի ընդհանուր պանորաման՝ հնար եղածին շափ վերականգնե-
լով ծանոթ շենքերը և պարիսպները իրենց տեղին վրա:

Լուսանկարչական աշխատանքներ

1) Գրական և գծագրական աշխատություններու զուգրնթաց կատարում
էի նաև լուսանկարչական աշխատանք իբրև փաստական և համեմատական
անհրաժեշտություն բովանդակ շրջագայածս վալրերու մեջ: Այս աշխատու-
թյանս արդյունքն էր հետևյալ քանակությամբ նեկաթիվներ.

1200	հատ	նեկաթիվ	18×24
740	»	»	13×18
650	»	»	9×12

2) Վերոգրյալ լուսանկարներն մանր ընդօրինակություններ ձեռագիր
տեքստերու մեջ կպցնելու և վրաները նշանագրելու համար, որոնք թիվը կը
հասնեն 1000 հատի 9+12 շափով:

3) Օտար հեղինակներու գործերն հանված ընդօրինակություններ 9×12
շափով, մոտավորապես 500 հատ:

4) Ունեցածս բոլոր նեկաթիվներիցս տպված պատրաստ լուրաքանչյու-
րին 3—5 օրինակ մաթովի թղթի վրա:

Լուսանկարչական գործիքներ

Ավելորդ չեմ համարում արձանագրել նաև լուսանկարչական գործիքներս,
որոնք ամենարևոտի տեսակից էին.

1 ասպարատ 24×30

1 օբեռտիֆ 30×40 սգերց: տակոր III սեռ, որու անասդիվաթ

1 օբերտիֆ 13×18 հատուկ ճարտարապետական հիշատակադաններու
համար

1 թելեօբերտիֆ 7 անգամ մեծացնող նույնպես «Գերց»:

Մատենադարան

Գրեմե ամողջութիամբ բարարոսական ոմահահույոի գոհ եղած է հազ-
վագուտ և թանկագին հատրոնեոով ճոխացած մասնատարանս, որուն կաղ-
մության համար նույնպես 16 տարի շարունակ ոչ մի գոհողություն չեմ խնա-
լած: Պատմական գեղարվեստի և ճարտարապետության միաբերյալ ելիրո-
պական գիտնականներու հին և նոր ուսումնասիրություններն ոչ մեկը պա-
կաս չէին մատենադարանիս մեջ. մասնավորապես մեծ տեղ բռնած էին
ֆրյունական հրատարակությունները:

Կարևոր փաստարկեր, գիտական թղթակցություններ,
ուպագրված ու արտագրված հատվածներ

1. Պատմական գեղարվեստի և ճարտարապետության միաբերյալ ամեն
լեզվե հանդեսների և օրաթերթերի կտրված հատվածներ և ընդօրինակություն
ներ:

2. Գիտական և սլոտմական նյութերու վրա կարևոր թղթակցություննր
վանեն, Մուշեն, Ատանայեն, Թոգաթին, Սերաստիայեն և Շապին Գարահի-
սարեն այն տեղերը գտնված հին հիշատակարաններու նկատմամբ:

3. Ս. Պետերբուրգ գիտությունների և կայս. հնագիտական մասնաժողովին ղրկածս ամեն տարվան տեղեկագրերուս պատճենները:

4. Ճարտարապետական վկայականս Կ. Պոլսո գեղարվեստից ճեմարանեն ստացված:

5. Ճարտարապետական վկայականիս վերահաստատությունը Սոֆիայի մեջ, որով ինձ իրավունք տրված էր Համայն Պուլկարիո մեջ ազատ գործելու:

6. Պուլկարիո Վառնա քաղաքի քաղաքապետության կողմանի տրված պատվավոր գործառնությունս նկատմամբ պատվո վկայականս:

7. Անհատական վկայականներ առանձին-առանձին շենքերու տերերու կողմանի, որոնց համար աշխատել եմ կամ շինություններ ղեկավարել:

8. Ս. Պետերբուրգի գիտությունների և գեղարվեստից ճեմարաններու միացյալ վկայականները, որ տրվեցավ 1908 թ., երբ մինչև այն աշխատած գործերս ղրկած էի գիտական գնահատության համար: Այս վկայականներս մասնակի կամ ամբողջովին հրատարակված կան Թիֆլիզի հայերեն և ռուսերեն լրագրաց մեջ և Կ. Պոլսո «Բյուզանդիստիկ» մեջ: Նմանօրինակ վկայություններ կային նաև Վիեննայի համալսարանի կից ինստիտուտի կողմանի, որոնց մեկ մասը նույնպես հրատարակված է տեղական լրագրերու մեջ:

Երբ ի նկատի առնվի այս ահագին կորուստներուս գիտական և պատմական արժեքը, բնականաբար նյութական ոչ մի արժեք չի կարող փոխարինել անոնց: Ոչ միայն հայ ժողովուրդի ամեն մի դասակարգին, այլև եվրոպական մի քանի բարձրագույն գիտական հաստատություններու հայտնի է նահատակության հասնող անձնագործություններս և գերմարդկային ջանքերս, սկսած գործս մինչև այս աստիճանի հասցնելս՝ որպիսին համարական աշխատակցություններն ալ այսպիսի կարող էին ունենալ: Բովանդակ տասնևվեց տարի, դիշը ցերեկ նվիրվել եմ աշխատությանս հաջողության համար՝ ոչ մի զբրկանքի ու տառապանքի առջև կանգ չառնելով: Զոհել էի ամբողջ անցյալս ու ներկայս, իսկ ներկա սոսկալի աղետը ցախջախեց նաև այսպիսի վրա դրած բոլոր հույսերս՝ ծերություն հասակի մեջ ոտք բռած սլահուս թողելով զիս այսօր կարոտ ամենատարրական կենսական պիտույուններու:

Կորուստներուս գիտական ու պատմական արժեքի մասին պերճախոս մկտներ են Ս. Պետերբուրգի գիտությունների և գեղարվեստից ճեմարաններու միացյալ հանձնաժողովի տված վկայականներն ու Վիեննայի համալսարանի կից գեղարվեստապատմաբանական ինստիտուտի վկայություններն զատ երև հետ կնքած սամանագիրը հայ ճարտարապետության պատմության հրատարակության համար: Այս պայմանագրով ես հանձն առած էի ռասի երկու հաջորդող ամսի ձեռագիր և լուսանկար պատկերներու ռուսական 1000 երեսնե ու սլահուս «տեսուտ»: Այս փաստաթղթերս դրսևում էին ձեռագրերնեոս առանձնաձև մեծ սնտուկիս մեծ, որոնք և՛ թի քարքարոսական վայրագություններու ռուս ղեկավարն, այնուամենայնիվ հրատարակված կան Տիֆլիսի, Պետերբուրգի և Կ. Պոլսո՝ ռուսագրերու մեջ: Նույն իսկ հակառակ ղեպքում ռժմար չէ նաև ռուս մերգրուս գիտական հաստատություններուն պատճեններ ստանալու համար:

Որովհետև երև հասած այս մեծ աղետը գեթ մասամբ թեթևադնելու և թեթև հոտաօհեալին աշխատություններս վերականգնելու միակ հուսն ու մեջոոր նյութական փոխարինության վրա կր կալանա. հուս ունեմ, որ տեղեկագրերս և նկատի առնող հանձնաժողովը, զգալով կորուստի ծանրությունը՝ թե՛ անձնական թե՛ համայնական տեսակետով, կը ցանա ամեն միջոց և բոլոր ունե նշանակածս նյութական համեստ արժեքներու փոխարինելու և հնարավորություն տալ ինձ մերստին ձեռնարկելու կյանքիս շափ սիրած ու նվիրածս աշխատություններուս:

Ցուցակ

	ռուբլի (հին արժեք)
1. Հայ ճարտարապետական քառարան	8000
2. Հայ գերեզմանական ճարտարապետություն նախարրիստոնեական հին շրջաններն մինչև XVI դար	5000
3. Բյուզանդական և հայկական ճարտարապետության համեմատական ուսումնասիրություն IV դարեն մինչև XV դար	4000
4. Զվարթնոց եկեղեցի, հնագիտական և ճարտարապետական ուսումնասիրություն	4000
5. Հայկական հին ամրոցներու և բերդերու ուսումնասիրություն	5000
6. Կրոնական տաճարներու հատակագծային ձևերու ուսումնասիրություն, հեթանոսական հին դարերեն մինչև մեր օրերը	3000
7. Գավիթ և ժամատուն հայոց հնագույն եկեղեցիներու մեջ	3000
8. Տեկորի տաճարը Բ. մաս	2000
9. Հին Հայաստանի թագավորական և իշխանական ապարանքները և կենցաղը անոնց մեջ	5000
Գումար	39000
10. Մատենադարանս հազվագյուտ գիտ. հատորներով. Կիսովին մշակված և հառաչիկային մշակելի հում նյութեր, թե առանձին և թե ընդհանուր մեծ հրատարակությանս—հայոց ճարտարապետության պատմության տեքստ կազմելու համար.	80000
Լուսանկարչական բոլոր աշխատանքներս մեծ ու փոքր նեկաթիվ և բոգիթիվ սվելի քան 5000 օրինակ.	45000
Գումար հարյուր վաթսոն շորս հազար ո. (հին արժեքով) Մատենադարանիս հավելյալ արժեքով հարյուր յոթանասուն հազար ռուբլի խաղաղ ժամանակի արժեքով.	170000

Թ. Քուրամանյան

9'22 հունվար 1919

Տիփսիս

22 ՊԿՊԱ. ֆ. 221, գ. 1, գ. 53, քք. 111—118 շրջ.: Թեագիր: Ձեռագիր